Զրույցներ Լեգենդների արահետից

Խմբագրական կազմ՝

Տիգրան Մարգարյան
Ալեքս Մարտիրոսյան
Նարե Մինասյան
Մարթա Միրաքյան
Արամ Մկրտչյան
Նարե Պետրոսյան
Լիա Տատինցյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Երբևէ մտածե՞լ եք փախչել ամբոխից դեպի հեռու մի վայր և զբաղվել արկածախնդրությամբ՝ ժամանակավորապես մոռանալով մոդեռն աշխարհի մասին: Այս գիրքը հետաքրքրաշարժ ճամփորդություններով ու ժամանակի և տարածության միջով կուղեկցի ձեզ դեպի հարավային Հայաստանի պատմական շրջան: Թաքնվելով Սյունյաց լեռներում՝ կարող եք անմոռանալի ժամանակ անցկացնել բացահայտելով բարձր լեռներն ու խորը կիրճերը, լքված գյուղերը, քարանձավները, կամուրջները և հինավուրց վանքերը, միաժամանակ ապրել տեղացիների հետ և հաց կիսել ու սնվել միայն գյուղացիների այգիների անուշահամ բերքով:

Ավելի քան 200 կմ երկարությամբ ձգվող Լեգենդների քայլարշավային արահետը՝ անարատ բնությամբ և հայկական հյուրընկալությամբ սպասում է ձեզ:

Հետևե՛ք Լեգենդների արահետին և բացահայտե՛ք գյուղերի հերոսների կյանքը՝ կրելով նաև աշխարհի ամենահին մշակույթներից մեկն ունենալու պատիվը:

Սկներ

Երկու եղբայր իրար հետ կռվում են ու իրարից խռով մնում: Սակայն մեկ օր միասին պիտի գնային սար՝ իրենց ձմեռվա խոտը հնձելու: Ճաշի ժամին մեծ եղբայրը ձայն է տալիս, ուզում է կանչել փոքր եղբորը:

-Ա՛յ սարեր, էն մի հոգուն ասացե՛ք թող գա՛ ու հա՛ց ուտի:

Փոքրն էլ թե.

-Ա՛յ սարեր, այդ կանչողին ասացե՛ք, որ ես իմ հացը կերել եմ, թող

Բարձրական

Բարձրական գյուղը բավականին հին է: Գյուղի և նրա շրջակա տարածքներում եղել են հին բնակավայրեր: Որոշ հեղինակներ գտնում են, որ Բարձրականը «Սյունիքի պատմություն» աշխատանքի հեղինակ Ստեփանոս Օրբելյանի նշած Երիցաթումբ գյուղն է:

Գյուղի անվան վերաբերյալ պահպանվում են ժողովրդական ավանդազրույցներ:

Ենթադրում են, որ գյուղի տարածքում գտնվող երեք բլուրների կամ թումբերի անունից է գյուղի անվանումը՝ երեք թումբ (գրաբարում երից

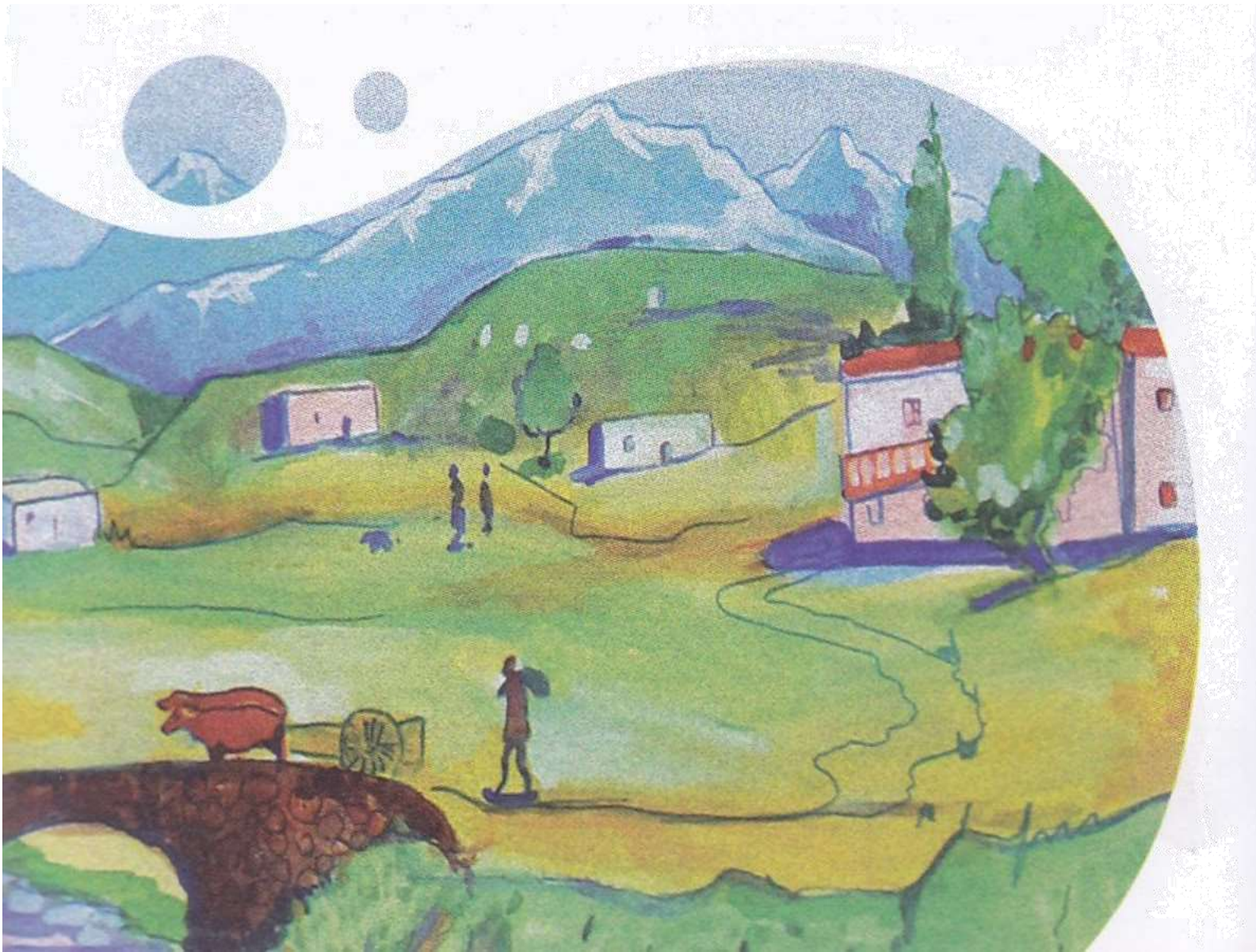

նշանակում է «երեք»):

Այդ թմբերը հին ժամանակներում սրբատեղիներ են եղել, և մարդիկ այդ սարաթմբերի վրա ծիսակատարություններ են արել: Մյուս ավանդազրույցի համաձայն՝ գյուղը կոչվել է Երիցթումբ, քանի որ այն եղել է մի կրոնավորի՝ երեցի տարածք, որ հետագայում վերածվել է գյուղի: Երրորդ ավանդազրույցն այն է, որ գյուղը, գտնվելով շրջակա տարածքի կենտրոնական դիրքում և լինելով ամենամեծը մյուսների համեմատությամբ, կոչվել է Երեց՝ «մեծ, առաջնակարգ, նախապատվելի» թումբ:

Վերջերս՝ հողային աշխատանքների ժամանակ, կավե դագաղներում հայտնաբերվել են չորս դի՝ երկու մեծահասակի և երկու մանկահասակի: Կա կարծիք, որ նշված գերեզմանները շուրջ 2500 տարվա հնություն ունեն:

Ասում են, որ գյուղը հնում շեն է եղել, շրջապատող անտառների տեղը վարելահողեր են եղել, իսկ մերձակա տարածքում՝ յոթ ջրաղացներ:

Գյուղացիները պատմում են, որ իրենց գյուղը հարուստ է եղել, այդ պատճառով շատերն են ցանկացել գրավել այն: Մի ավանդազրույցի համաձայն՝ եղել է ժամանակ, որ գյուղը բնակեցված է եղել քրդերով, որի պատճառով գյուղն անվանվել է Քյորդակ, հետո գյուղը հայաբնակ է դարձել: Ժամանակի ընթացքում տարբեր պատճառներով գյուղի բնակիչներից շատերը տեղափոխվել են հարևան գյուղեր, տարբեր քաղաքներ: Եղել է նաև, որ ուրիշ բնակավայրերից էլ են եկել և բնակվել Երիցթմբում: Օրինակ՝ 1866թ. Շինուհայրից ութ, Տաթևից մեկ, Խոյից մի քանի ընտանիք եկել և բնակվել են Երիցթմբում: Պատմում են նաև, որ Խոյից եկածների մեջ եղել է Զոհրապ անունով մի զորական, որի նախաձեռնությամբ գյուղում հիմնվել են պաշտպանական կառույցներ:

Գորիս

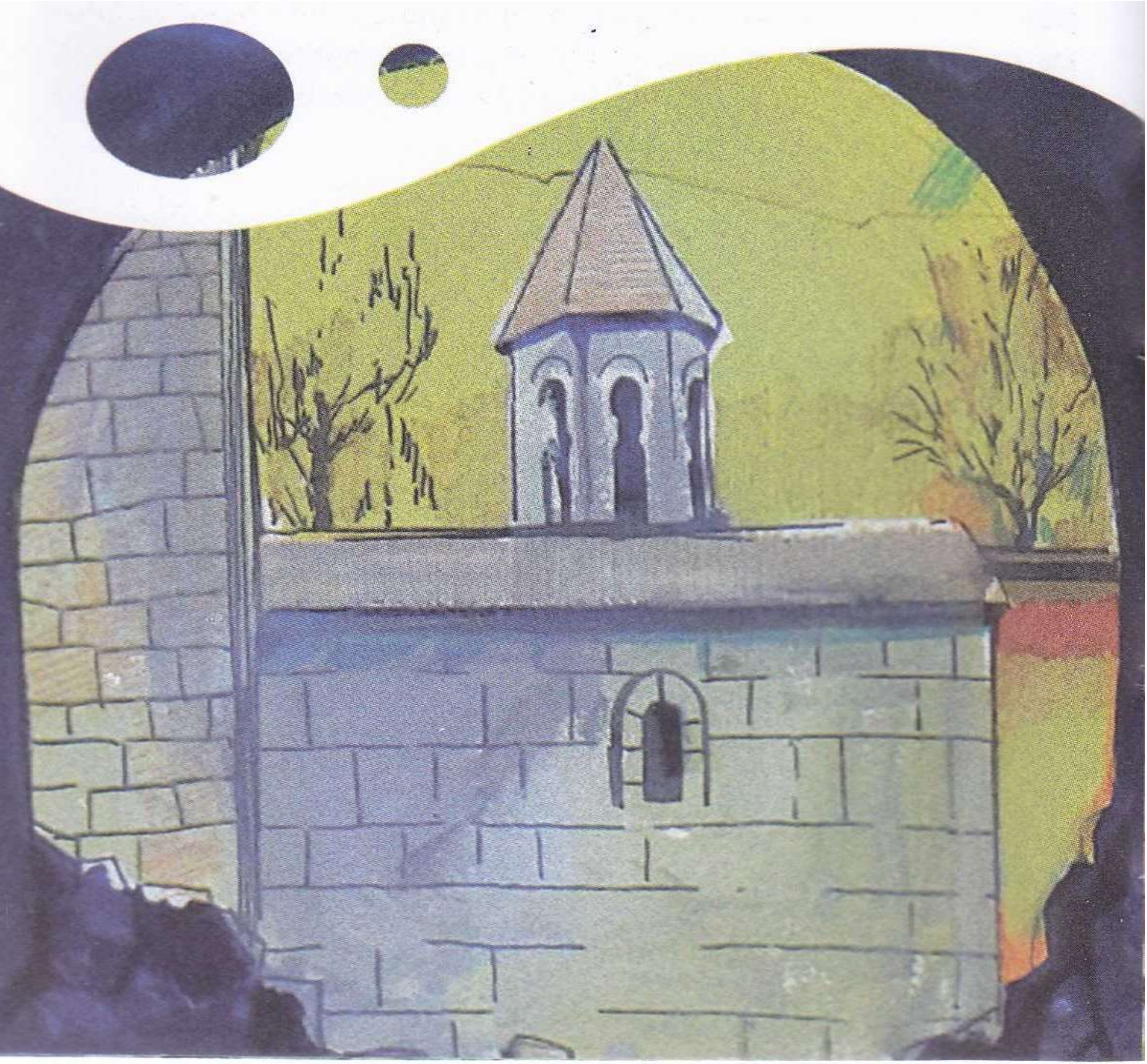

Լենկ-Թեմուրի հորդաները մոտենում են Սյունիքին: Սյունյաց մելիքներից մեկն իր իշխանությունը, գանձերն ու տիրույթները պահպանելու համար ժամանում է թշնամու ճամբար և ներկայանում մեծ նվաճողին. «Լենկ-Թեմուրն ապրած կենա, եկել եմ ծառայելու և քեզ օգտակար լինելու»: Թեմուրի հարցին, թե ինչով նա կարող է ծառայել իրեն, իշխանը պատասխանում է. «Ամեն անգամ, երբ թշնամին մտնում է մեր լեռնաշխարհ, Տաթևի վանքի զանգերը տագնապի ազդանշանով զգուշացնում են վտանգի մասին և ժողովում Սյունյաց քաջերին: Նախ պետք է այդ զանգերի ձայնը կտրել, ապա՝ հնարավոր է նաև գրավել այս անպարտելի ու շեն աշխարհը»:

Լենկ-Թեմուրը դավաճանին խոստանում է փող ու իշխանություն, և վերջինս իր ծառաներին հրամայում է գաղտագողի անցնել վանք և գիշերը մեծ զանգի տակ կրակ վառել: Լուսաբացին թշնամու հորդաները լցվում են Սյունյաց շեները: Գուժկանի կանչից վանականներն արթնանում են, պարզում եղելությունը և շտապում տագնապ ազդարարելու, բայց տեսնելով կրակից շիկացած զանգը՝ ասում են. «Զանգն իզուր է, զանգը զուր...»: Դրանից հետո Սյունյաց աշխարհն անվանում են Զանգեզուր:

Հալիձոր

Հալիձորը հարուստ է պատմական շինություններով: Առաքել Դավրիժեցին և Աբրահամ Գ կաթողիկոսը հավաստում են, որ Հալիձորի դիմացի անտառում եղել է Թանահատ անունը կրող վանք, որը ինչ-ինչ պատճառներով չի պահպանվել, սակայն Հալիձոր գյուղի հնաբնակներից ասում են, որ Օվենի անտառում կա «Պակի տեղ»: «Պակի» նշանակում է փոս: ենթադրելի է, որ այն բագին բառից է: Հալիձոր գյուղում՝ Որոտանի ձախ ափին կանգնեցրած կոթողի արձանագրութ-յունը վկայում է, ոմն Գրիգոր 1265-ին կառուցել է առու: Կա «Խաչին խութ» և նրա վրայի խաչքարը՝ արձանագրությամբ, որից երևում է, որ ոմն Գրիգոր եկեղեցի է կառուցել Ամառուի նորավանքում:

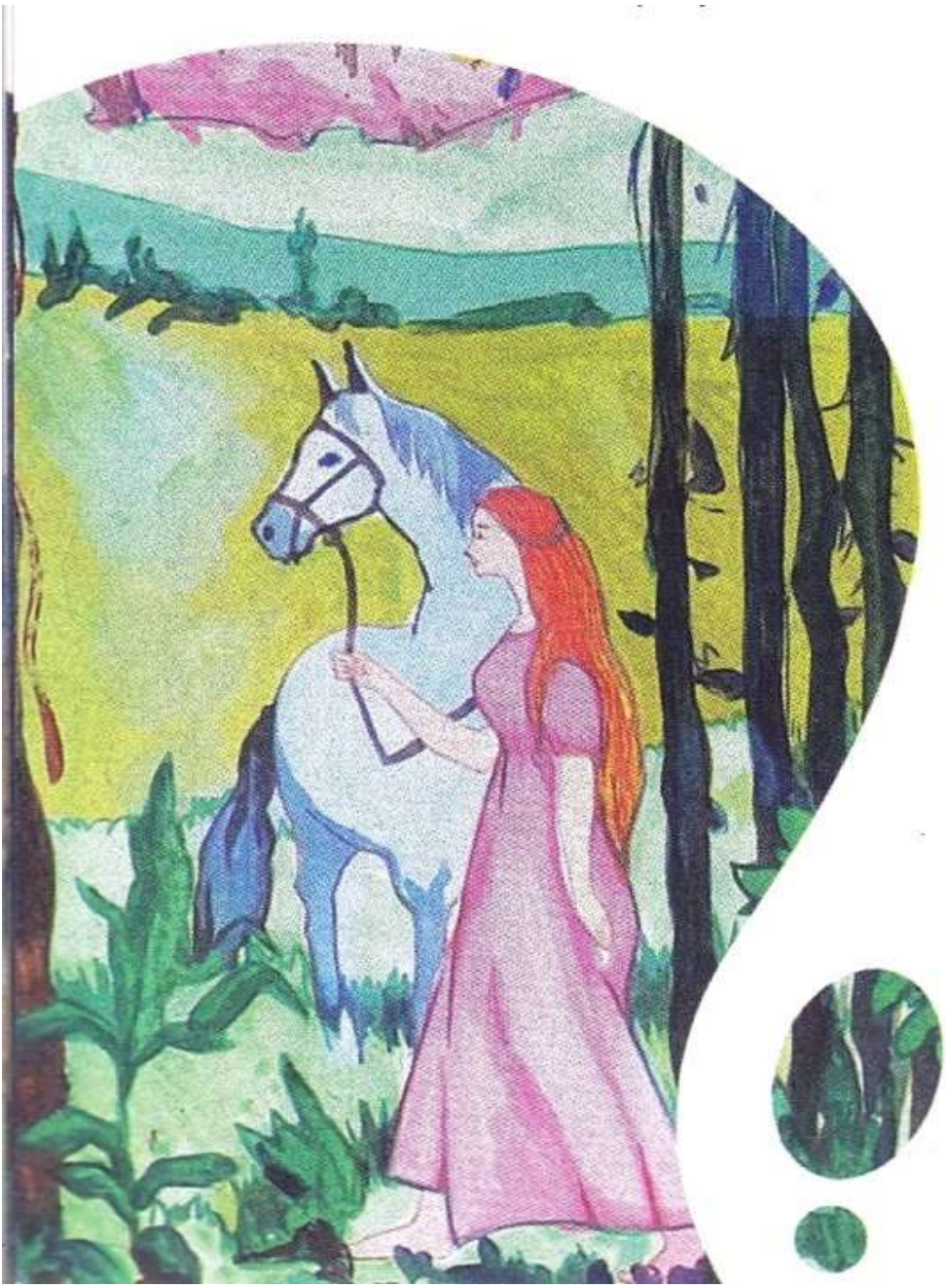

Հալիձորի կիրճում է գտնվում Հարսնաձորը, որի անվան հետ կապված լեգենդը պատմում է.

Աղվանքի Երեց իշխան Վարազ Տրդատի դուստր Շահանդուխտին հարս են խնդրում Թորգոմյան տնից: Նա դուրս է գալիս հայրենի տնից՝ ուղևորվելու իր նոր բնակատեղին: Երբ օրիորդն ուղեկցող խմբով անցնում էր քարաժայռի գլխով, անսպասելի նրա վրա հարձակվում են օտար զինյալներ:

Ավանդությունը պատմում Շահանդուխտի ձեռքով գրված նամակի մասին. «Ես՝ Քրիստոսի մեղավոր աղախին Շահանդուխտս, Թորգոմյան տուն հարս էի գնում: Հասա Բաղքի սահմանը՝ այն քարաժայռի գլուխը, որտեղով ճանապարհն է անցնում: Ահա այստեղ հանկարծ հանդիպեցին իսմայելցիները, որոնք հռչակված գեղեցկությանս պատճառով կամենում էին ինձ հափշտակել: Նրանք սրերը քաշած կոտորեցին մեր հեծելազունդը: Ես ճիշտ համարեցի մեռնել հանուն Քրիստոսի: Հիշելով Սուրբ Հռիփսիմեին՝ խաչակնքեցի ու ձիուս հետ թռա քարաժայռից: Քամու ուժգին հոսանքով ու աներևույթ զորությամբ, կարծես թե, կառքով իջա ձորի խորխորատը, ձին էլ հետս՝ անվնաս: Այնտեղ դադար առնելով՝ անձս նվիրեցի Քրիստոսին: Ուխտեցի այլևս երբևէ այստեղից դուրս չգալ: Շինեցի մի մատուռ, որտեղ ճգնեցի, ապաշխարեցի ամբողջ կյանքիս ընթացքում: Թեև ծնողներս և Թորգոմյան իշխանները շատ թախանձեցին վերադառնալ աշխարհիկ կյանք, բայց ես անդրդվելի էի: Կանչեցի Սյունյաց եպիսկոպոսին, ամբողջ ունեցվածքս տվեցի նրան՝ կեսը բաժանելու կարիքավորներին, մյուս կեսը՝ նվիրելու սուրբ եկեղեցուն»:

Այս ավանդույթի համաձայն ձորն անվանվել է Հարսնաձոր:

Հարժիս

Հին գյուղ է Հարժիսը: 839թ. Հարժիսը հիշվում է Սյունյաց եպիսկոպոս Դավթի կալվածագրում՝ իբրև Տաթևի վանքին հարկատու գյուղ: Գյուղը արևելքից, հյուսիսից և արևմուտքից շրջապատված է հրաբխային բլուրներով, որոնցից հայտնի են՝ Հալիձորի թափա (բլուր), Մեծ թափա, Կայծակի հարվածած (կայծակ թխած), Շինուհայրի թափա, Քար թափա, Չորան թափա, Շիշ թափա, Խութիսի թափա: Հարավից Որոտանի ձորն իջնող անանցանելի ուղղաձիգ ժայռն է: Գյուղից Որոտանի ձորը տանող միակ ճանապարհը ժայռի արևմտյան եզրով իջնող, հիմնականում ոտքով անցանելի ուղին է:

Նախկինում առևտրի մի ճանապարհն էլ անցել է Հարժիսի մոտով, որտեղով քարավաններ էին անցնում: Այդ ճանապարհը պահպանված է

Աղի անվամբ (գյուղացիներն ասում են, որ առևտրականները հիմնականում աղ էին տեղափոխում Հարժիսի ճանապարհով): Նշանավոր Աղի ճանապարհով անցնողների համար կառուցվել է քարվանատուն, որ հիմա հայտնի է Կոտրած քարվանսարա անունով:

Հարժիսից արևելք գտնվող ձորի ձախ կողմում հետագայում բնակություն են հաստատել այլադավ ցեղեր, որոնք գարնան և ամռան ամիսներին իրենց ոչխարի հոտերով գալիս էին այդտեղ՝ սարահարթի առատ բուսականությունից օգտվելու, իսկ ձմռանն իջնում էին Որոտան ձորը: Սարահարթում նրանց ապրելու տարածքը կոչվում է Վերին Քիրդեր, իսկ Որոտանի կիրճում՝ Ներքին Քիրդեր: Ասում են, որ «Քիրդեր» բառը կապ չունի «քուրդ» ցեղանվան հետ: Այս ձորով հոսող Որոտան գետի վրա զցված կամուրջն անվանում են Քրդիկի կամուրջ, որը կառուցել է Սյունյաց Քուրդ իշխանը 8-րդ դարում: Կամրջից քիչ հեռու Ալան թագավորի պալատի ավերակներն են, որտեղ կիսավեր եկեղեցի կա, մեջը՝ տապանաքար՝ այսպիսի գրությամբ. «Գեղեցկատիպ և ծաղկափթիթ Ալան....,1324»: Վերին Քիրդերում ապրող ցեղերն աչք ունեին Հարժիսի վրա, բայց վախենում էին նրա քաջ գյուղապետից: Մի օր երեկոյան նրան հրավիրում են հյուրասիրության, հարբեցնում և քնեցնում են իրենց մոտ: Առավոտյան գյուղապետը դուրս է գալիս տնից, նայում Հարժիսի կողմը և տեսնում հրդեհված գյուղը: Գյուղապետը տեղում մահանում է սրտի կաթվածից:

Գյուղից փրկվում է միայն մի աղջիկ, որը հետագայում բնակություն է հաստատում այնտեղ:

Հարթաշեն

Մաղանջուղը եղել էտարածաշրջանի ամենամեծ գյուղերից մեկը: Այն հիշատակվում է 17-րդ դարից սկսած՝ նախ որպես գավառ Մյուս Բաղքում, ապա որպես Ելիզավետպոլի Զանգեզուր գավառում: Այն կհետաքրքրի զբոսաշրջիկներին, քանի որ հին գյուղատեղում և ամբողջ շրջակայքում դեռևս պահպանված գյուղ նահանգի եկեղեցիները, սրբավայրերը, աղբյուր-ները, խաչքարերը, բնական հուշարձանները և հովասուն բնությունը դիտարժան են:

Ղ.Ալիշանը գրում է. «Մեկ մղոնով կամ դրանից պակաս Զագեձորի վերջից Բարկուշատն ընդունում է մի այլ փոքրիկ վտակ, որի ձորաբերանում Մաղանջուկ փոքր գյուղն է՝ Ս.Հռիփսիմեի եկեղեցով, Քարահունջի հարավի և Տավութլուի հյուսիսի միջև:

Աշխարհագրական դիրքով Մաղանջուղի տարածքը բավականին նպաստավոր է եղել: Ծովի մակարդակից մոտ 800 մ բարձրությամբ՝ շրջապատված անտառ-թփուտներով: Գյուղն այգիներ ունեցել է ոչ միայն

շրջակա տարածքում, այլև Որոտան և Վարարակն գետերի միացման հովտում:

Ս. Լիսիցյանը նշում է, որ Կյորի, Ալիղուլի, Քարաշեն, Մաղանջուղ գյուղի բնակիչները եկել են Պարսկաստանից:

Մաղանջուղը բանավոր, վիմագրական և մատենագիտական աղբյուրներում ունեցել է տարբեր անուններ՝ Մաղանջ, Մաղանջուխ, Մաղանջուկ, Մաղանճու, Մահանջու, Մաղարաջուղ, Մաղարաջուխ, Մաղարաջուկ: Ս. Խանզադյանը նշում է, որ այն առաջացել է Մուղանի ճյուղ բառից:

Հետաքրքրականն այն է, որ գյուղի անվան մեջ պահպանվում են գյուղացիների պատկերած առասպելակերպ պատմությունները: Արաբերեն մաղարա (mağara) «քարանձավ, քարայր» բառն անցել է հայերենին, թուրքերենին և պարսկերենին: Կարելի է ասել, որ նախապես եղել է մաղարաչուտ «քարանձավաշատ վայր, քարայրոտ», որ հետագայում լեզվական տարբեր ազդեցություններից դարձել է Մաղանջուղ, մաղարա «քարայր» արմատին կցվել է չուտ ածանց, որ ունի «ինչ-որ բանով հարուստ, առատ տեղ, վայր» նշանակությունը: Հավանաբար մաղարա բառում կրճատվել է -րա վերջնամասը փոխազդեցական հնչյունափոխությամբ, իսկ -չուտ ածանցն օտար հնչողությամբ դարձել է ջուղ: Հնարավոր է նաև, որ այն ոչ թե ածանցի՝ օտար հնչողությամբ դարձված է, այլ ջուղ արմատն է, որ հանդիպում է Սյունիքում՝ Կապուտջուղ, Կալաջուղ (հին գյուղ Սիսիանում), այլև՝ Ջուղա: Պարսկերենում և արաբերենում առկա է «խոռոչավոր, սնամեջ, գոգավոր» համանունը, որ նույնպես կարող է լինել մաղարա բառին կից, սակայն նկատում ենք, որ ոչ միայն մաղարա, այլև կապուտ, կալա բառերին իմաստով համադրվում է «խումբ» նշանակությամբ բառը, որից էլ հնարավոր է առաջացած լինի «քարայրների խումբ» անվանումը, այսինքն՝ Մաղանջուղ նշանակել է «քարայրների երկիր»:

Քարահունջ

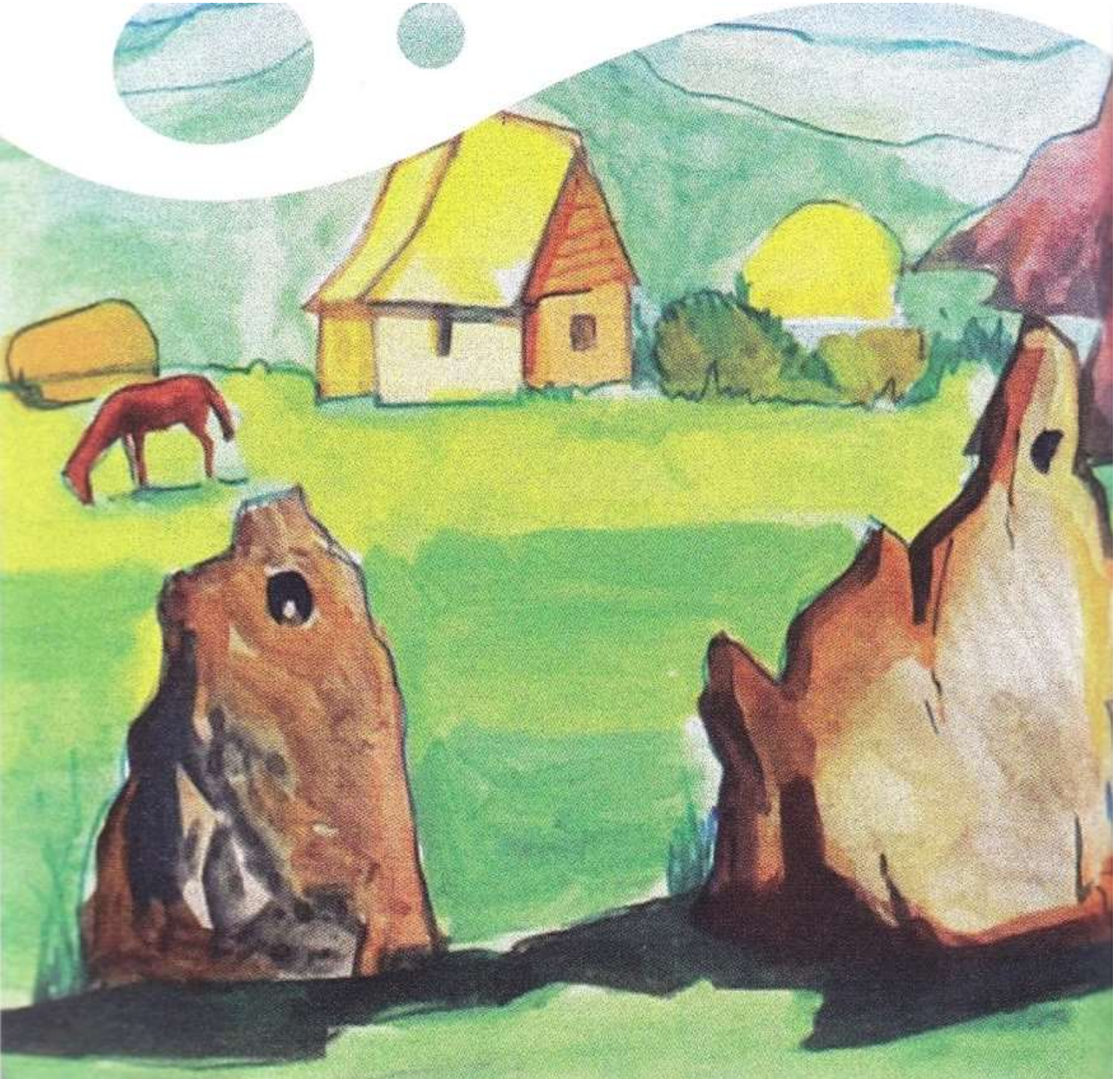

Քարահունջ գյուղը հյուսիսից եզերվում է բազալտե վիթխարի ժայռապարսպով: Մի քանի տասնյակ մետր բարձրությամբ քարափից թափվող փոքրիկ մի ջրվեժ՝ ծիածանվելով թագ է կապում գյուղի գլխին: Ահռելի առապարը, դեպի հիմքը կորանալով, վերածվում է հսկայական ժայռածածկի:

Կոլեկտիվ տնտեսավարման տարիներին գյուղացիներն այստեղ կուտակում էին խոտի հազարավոր հակեր, որոնց մնացորդները մինչ այժմ էլ մնում են: Հնուց մարդն ապրել է այստեղ՝ անմատչելի բնական այս պնդոցում: Ապացույցը քիչ ներքևում թիկնած Օրորոցաքարն է՝ բազալտե հսկայական ժայռաբեկորը, որի հարավահայաց թեք ճակատին բազում ժայռապատկերներ կան ու չվերծանված գրեր:

Այժմ էլ պատմում են, թե ինչպես աշխարհակործան պարսից Շահ Աբաս արքայի մեծ բռնագաղթի ժամանակ, երբ հազարավոր հայեր քշվեցին Պարսկաստանի խորքերը, երկու եղբայրներ, խուսափելով գաղթից, հայտնվեցին Քարահունջում: Շատ զրկանքներ կրած, տուն ու տեղ, կին ու զավակ կորցրած տառապյալ եղբայրները նախ ապաստանեցին գյուղի ներքին քարատակներում: Հետո նոր ընտանիք կազմեցին, շատ զավակներ ունեցան ու գյուղի ծայրին՝ մեծ քարափի տակ, խրճիթ կառուցեցին:

Մի օր սարսափազդու դղրդոցով ժայռակողից պոկված մեծ քարաբեկորը գլորվեց ու ընկավ յոթ օրորոցով խրճիթի վրա: Այդ օրվանից մեծ քարը կոչվեց Յոթնօրորոցաքար:

Խնձորեսկ

13-րդ դարի ծաղկող Մարտիրոսը վկայություն է տալիս, որ 10-րդ դարից արդեն կա Խնձորեք գյուղը: Ըստ ասացողների և ուսումնասիրողների՝ բառն առաջացել է խնձոր բառից, քանի որ հնում այս ձորակը լիքն է եղել խնձորենիներով: Մեկ այլ կարծիքի համաձայն՝ Խնձորեսկ բառն առաջացել է «խոր ձոր» բառից՝ խոր ձորեսկ: Այլ կարծիքի համաձայն՝ Խնձորեսկը կենտրոնական դիրք է ունեցել, պաշտպանական առումով գերակայություն է ունեցել տարածքում, և որպես կենտրոն, ինչպես աչքի խնձորը՝ աչքի կենտրոնը, ստացել է այդ անվանումը:

Իսկ գյուղացիները նշում են, որ պարսկերենից է՝ խեն զեն, որ նշանակել է «խոզերի բուն», իբր խոր ձորերում խոզեր են ապրել: Ասում են, որ շատ հնում Սյունիքը որսատեղի է եղել Պարսկաստանի համար, իսկ Խնձորեսկի ձորը լիքն է եղել վարազներով, նույնիսկ Սյունյաց իշխանական տներն ունեցել են վարազի կերպարով զինանշան:

Վարազներին քշում էին Խնձորեսկի ձորերը ու որսում, այդտեղից էլ իբր առաջացել է «խոզաձուր» Խնձորեսկ անունը: Կա նաև այն կարծիքը, որ առաջացել է խանձված բառից:

Խնձորեսկը հայտնի է եղել իր աղբյուրներով: Դրանցից առավել հայտնի է Ինի մանուկը:

Մյուս աղբյուրն Ակնաղբյուրն է գյուղի կենտրոնական մասում: Աղբյուրը նախապես վերևում ունեցել է դաբ՝ քարայր, որը փլվել է, բայց երբ վերակառուցել, դրել են տանիք, ու այսպես հետքերը վերացել են: Աղբյուրի ջուրը կավի փողրակներով չորս կիլոմետր հեռավորությունից բերել են գյուղ:

Ղանդունց նովը հիմնել են Ղանդունց ազգի մարդիկ:

Կլազինովը կառուցել է Կլազ անունով մեկը: Երբ կառուցել են Սուրբ Հռիփսիմե եկեղեցին, անհրաժեշտ է եղել, որ հոգևորականների համար ջուր լինի եկեղեցու ճանապարհին: Ու այդ աղբյուրը կառուցել են ուխտավոր-հավատացյալ մարդկանց համար:

Թելունց աղբյուրը կառուցել են Թելունց կալում: Այն վերակառուցվել է Աշոտ Թելունցի կողմից: Այս վայրը հանգստյան տեղ է իսկական, աղբյուրի ջուրն ու տարածքը շատ դուրեկան են: Բացի այդ՝ Թելունց աղբյուրի շրջակայքում հին բնակատեղի կա, պահպանվել են յուրահատուկ քանդակներով խաչքարեր, տաճարի սյուներ:

Բադուն նովը նույնպես հայտնի է եղել, որից ջուր են խմել մարդիկ և անասունները:

Խնձորեսկում եղել է 35 աղբյուր, որ գործել են գյուղի ներսում: Գյուղը 14 թաղամաս է ունեցել՝ աջ ու ձախ կողմերում: Գյուղը բաժանվել է պատնեշներով, որոնք կոչվել են թաղեր՝ ձորի Երկարությամբ: Համարյա բոլոր թաղերում աղբյուրներ են եղել: Խնձորեսկի աղբյուրների մասին բազմաթիվ երգեր կան:

Խոտ

Գյուղի հետ կապված և՛ ավանդություններ, և՛ պատմական տեղեկություններ շատ կան: Այն գոյություն ունի հնագույն ժամանակներից: Մ.թ. IV դարից հիշատակվում է որպես ավան: Սյունյաց Անդոկ իշխանի որդի Բաբիկն էր պահում-

պահպանում Խոտ գյուղը, որը նրան էր վերադարձրել Սյունիքն ասպատակած Շապուհ արքան: Բաբիկ իշխանն իրեն ուղեկցող պարսիկ Գոր և Գուշան եղբայրներից Գորին է բաժին հանում Խոտ ավանը, որը եղել է Սյունիքի բարեկարգ և գեղեցիկ բնակավայրերից մեկը:

Գյուղը, ըստ ավանդության, տեղափոխվել է մի քանի անգամ: Նախապես եղել է Գիժ կամ Գույժ կոչվող քարափին, տեղացիների ասելով՝ Մատաղախաչ քարափից քիչ վերև, Բոչնենի մեծ ծառի հարևանությամբ գտնվող սրբատեղի անունով: Նշում են, որ այստեղից էլ առաջացել է գյուղի անվանումը՝ Կիժ (բլրակ), այստեղից էլ՝ Խութ-Խոտ անվանումը:

Մեկ այլ կարծիքի համաձայն՝ գյուղն ավերել է Լենկթեմուրը՝ Տաթևի արշավանքի ժամանակ: Բնաջնջումից փրկվել է միայն մեկ անձ՝ թաքնվելով անմատչելի քարանձավում: Նա քառասուն ցորենի հատիկով սնվել է քառասուն օր, ապա՝ խոտերով, որտեղից էլ ծագել է խոտ անունը:

Ըստ Ս. Օրբելյանի՝ Խոտը Սյունիքի Հաբանդ գավառի գյուղերից է, որ Տաթևի վանքին 12 միավոր հարկ է տվել: Գյուղը տեղացի տարբեր իշխանների հսկողության տակ է եղել կտակով ու առանց դրա, ապա նվիրաբերվել Տաթևի վանքին:

Խոտ գյուղը հնուց մինչ հիմա ունի բազում տեղանուններ, որոնք ուշագրավ են թե՛ պատմական, թե՛ ճանաչողական, թե՛ ավանդական-ժամանակակից տեսանկյուններից: Զորամիջի Խոտն ունեցել է յուրահատուկ կառուցվածք, մեկի կտուրը եղել է մյուսի բակը: Ասում են, որ այդ օրինակով է կառուցված այսօրվա Գորիսի Ծտի բներ» թաղամասը: Հին գյուղն ունի բազմաթիվ քարանձավներ, որոնցում դեռևս պահպանված են օջախի, ճրագկալի, ամանեղեն պահելու տեղերը: Հետո կառուցվել են կամարակապ տներ, որոնք յուրահատուկ տեսք են տվել բնակավայրին

Ներքին Խնձորեսկ

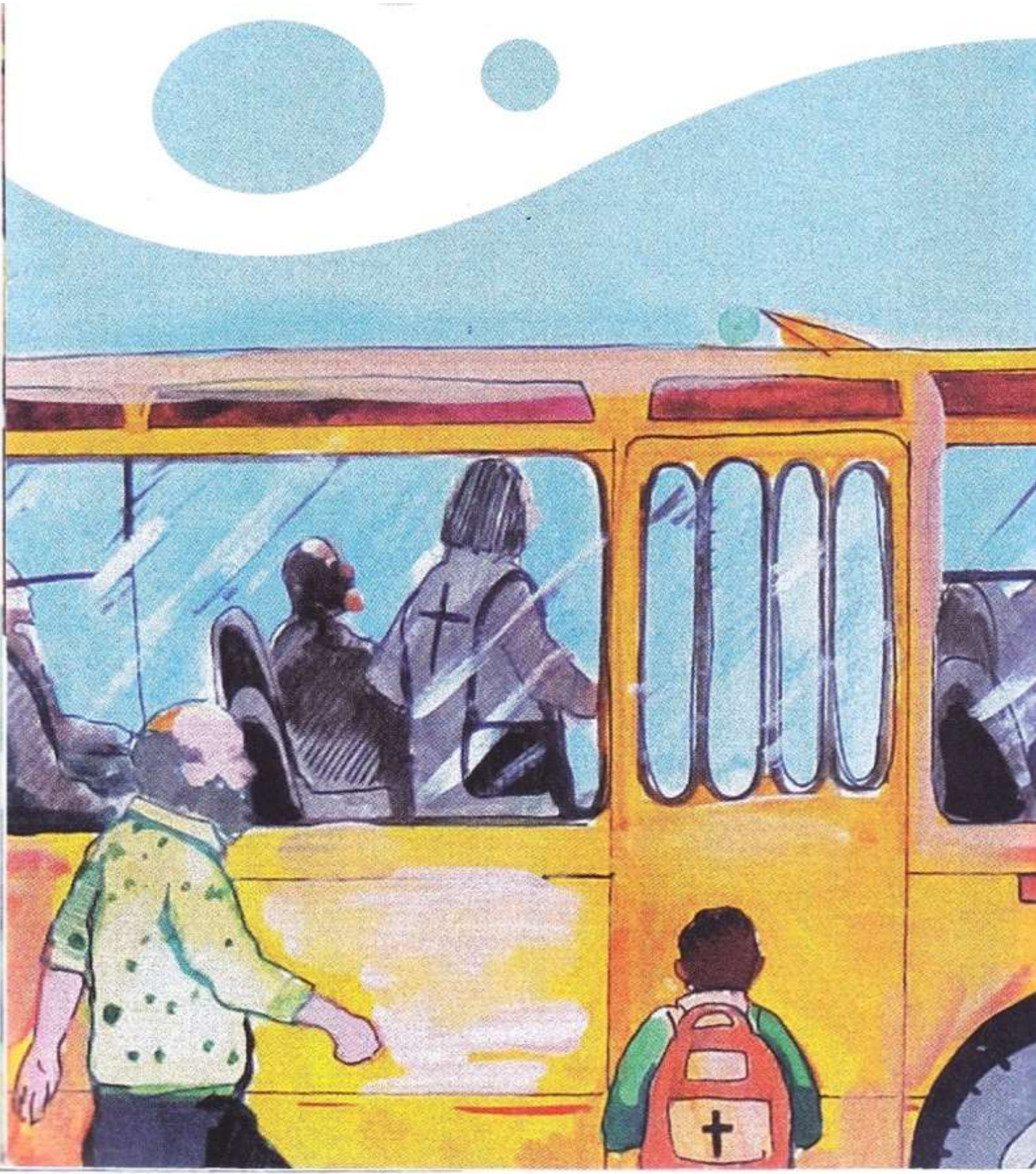

Ներքին Խնձորեսկ գյուղից երկու եղբայր աշխատում էին Թուրքմենստանի մի քաղաքում: Մեծ եղբայրը վարում էր ներքաղաքային ավտոբուս, իսկ փոքրը՝ ուղևորներին տոմսեր էր վաճառում: Ասում են, որ նրանք շատ հնարամիտ են լինում մյուս բոլոր խնձորեսկցիների նման, ովքեր աշխատում են հայրենիքից դուրս: Փոքր եղբայրն ավտոբուսի տոմսը վաճառելուց գումարը վվերցնելուց հետո հաճախորդներից յուրաքանչյուրի մեջքին կավիճով խաչ անում, որպեսզի տարբերակի վճարածներին չվճարածներից: Պատմում են, որ ժամանակի ընթացքում օրինապահ մարդիկ իրենք էին վճարելուց հետո մեջքները շրջում, որպեսզի տոմսավաճառը խաչ դնի: Այդ ժամանակից Թուրքմենստանի այդ քաղաքում այլևս ավտոբուսի տոմսի համար չվճարող հաճախորդներ չեն լինում:

Շինուհայր

Այժմ էլ հին Շինուհայրի արևմտյան փեշին՝ անդնդախոր ձորապռնկին, կիսականգուն է Կուսանաց անապատը: Հինգ-վեց մետր բարձրությամբ պարսպով շրջապատված մենաստանը կառուցվել է 17-րդ դարի 70-ական թվականներին և մեծ դեր է խաղացել Սյունիքի հոգևոր-մշակութային կյանքում: Նրա տեղադրությունը բնակավայրի ներսում պատահական չէ: Սովորաբար մենաստանները կառուցվում էին մեկուսի վայրերում: Պատճառն այն էր, որ աշխարհիկ կյանքը չպետք է ներխուժեր Աստծու նվիրյալների կենցաղ: Այս մենաստանն իր տեսակի մեջ եզակի էր: Այն, ըստ էության, իգական դպրոց էր և կոչվում էր կուսատուն: Ըստ հավաստի աղբյուրների՝ այստեղ սովորում էր 80-150 աղջիկ: Ցայժմ էլ պատմում են չքնաղագեղ Հռիփսիմե կույսի առեղծվածային անհետացման մասին: Խստաբարո դպիրները նկատում են, որ սանուհիներից մեկը հաճախ անհետանում է ու կրկին հայտնվում: Հետևում են ու պարզում, թե ինչպես քարայծի ճարպկությամբ աղջիկն իջնում է ժայռից, մացառների միջով հասնում ամեհի ձորը, ուր պայմանավորված վայրում հայտնվում սիրելիի գրկում: Վերացած գորշ իրականությունից՝ տրվում է սիրո, անսահման ազատության ու բնության վայելքներին, իսկ երեկոյան՝ աղջամուղջին, կրկին ծածուկ հայտնվում է կուսատանը: Բացահայտված «մեղավորը» ենթարկվում է գանահարության, համարվում է անառակ, պիղծ ու արհամարհանքի արժանի: Օրեր անց Հռիփսիմեն կրկին անհետանում է, այս անգամ՝ ընդմիշտ: Թե ո՞ւր կորավ նա, բոլորին մնում է անհայտ: Խորտակե՞ց իր նվաստացված անձը, թե՞ գնաց վայելելու արարչածին աշխարհի երկրային բարիքները: Հայտնի մնաց միայն այս պատմությունը, որ մարդիկ պատմում են իրար սերնդեսերունդ:

Սվարանց

Սվարանց գյուղը նույնքան հին է, որքան Տաթևը: Նրա մերձակա տարածքում՝ սկսած Զանգեզուրի լեռնաշղթայի լեռնաբազուկ Բարգուշատի, Արամազդ կատարի բարձունքներից մինչև Տաթև գյուղի մերձակա փեշերը կան բազմաթիվ հնավանդ հուշարձաններ: Դրանց մեջ առանձնանում է հատկապես մի հուշաքար, որի վրա պատկերված է ստնտու գայլը երեխայի հետ:

Սվարանցի 83-ամյա բնակիչ, նախկին ուսուցիչ Գառնիկ Արշակյանը պատմում է, որ մանկուց լսել է բազմաթիվ պատմություններ տեղական «մաուգլիների» մասին:
-Մի Մաուգլի էլ Հարժիսից է եղել, արջն է պահել,- պատմում է նա: -Վաղ աշնանային մի օր՝ գյուղական աշխատանքների թեժ պահին՝ հնձի ժամանակ, մի գյուղացի ծառից ճոճք էր կախել, երեխային դրել մեջը: Մեր կողմերում արջերը շա՛տ-շա՛տ էին, մինչ այժմ էլ կան, թեև՝ հատուկենտ: Մեկի քոթոթներին հովազն ուտում է, արջը մնում է առանց ձագերի՝ կուրծքը կաթով լիքը: Տեսնելով ուշադրությունից դուրս մնացած փոքրիկին՝ աննկատ մոտենում ու կուրծքը հպում է մանկան շուրթերին: Սոված երեխան ագահաբար ծծում է առատ կաթն ու հանգստություն պարգևում կենդանուն: Այնուհետև վերցնում է մանկանն ու անհետանում անտառի թավուտներում:

Անցնում է ինը տարի: Երկու որսորդ մի քարայրի շրջակայքում մոտ տարածությունից կրակում են արջի վրա ու սպանում: Հանկարծ անձավի միջից դուրս է պրծնում զզզված մազերով մի էակ ու ցատկում-հարձակվում որսորդներից մեկի վրա: Բռնում են վայրենացած մանուկին ու բերում գյուղ: Արագորեն լուրը տարածվում է: Լսելով արտասովոր լուրը՝ Յայջի (այժմ՝ Հարժիս) գյուղից մի կին գալիս է և պարզում, որ վայրենին ինը տարի առաջ կորցրած իր աղջիկն է: Միայն նրան է հաջողվում հանգստացնել փոքրիկ գազանիկին, ով երբեք էլ մարդկային լեզու չի սովորում: Անունը Յայջիկ է եղել: Այդ անունից էլ առաջացել է Յայջի գյուղանունը:

Տաթև

Սատանի կամուրջը

Սատանի կամուրջը բնական կամուրջ է Որոտանի վրա: Գոյացել է շրջակայքի հանքային աղբյուրների կրաքարային նստվածքներից՝ տրավերտիններից: Շրջակայքում և կամրջի տակ կան շթաքարեր ու պտկաքարեր:

Սատանի կամրջի անվան հետ կապված տարբեր վարկածներ կան: Ոմանք ասում են, որ անունը կապված է կամրջի տակ՝ ջրում խեղդվելու բազմաթիվ դեպքերի հետ: Ուրիշները կարծում են, որ ավելի քիչ ջուր է մտնում կամրջի տակ, քան դուրս է գալիս, և դա սատանայի գործն է: Սակայն դա պայմանավորված է նրանով, որ վերևից հանքային ջրեր են կաթկթում և քարերի միջով հասնում ներքև: Սատանի կամրջի տակ գտնվող բուժիչ հատկություններով օժտված տաք հանքային ջրերը գոյացրել են ջրավազաններ: Հայտնի է, որ դեռ հնագույն ժամանակներում հայ մեծահարուստներն անպայման ամռան ամիսներին այցելում էին այս հրաշագեղ քարանձավը՝ բուժիչ լոգանք ընդունելու:

Տեղի բնակիչները, վաղ ժամանակներում չկարողանալով բացատրել երկրաբանական այդ գործընթացները, այն համարել են սատանայի գործ, իսկ կամուրջը՝ «Սատանայի կամուրջ»:

Վերիշեն

Պղնձի ժայռը

Վերիշեն գյուղի արևելյան լանջին է գտնվում Պղնձի ժայռը, որ ոչ միայն գեղեցիկ է իր դիրքով ու բարձրությամբ, այլև յուրահատուկ իր գույնով՝ պղնձագույն: Ըստ ավանդության՝ ժայռն իր այդ գույնը ստացել է իր ներսում կուտակված ոսկյա, արծաթյա, բրոնզյա և պղնձյա զարդերից ու զանազան իրերից: Պատմում են, որ շատ հնում, երբ թշնամիները հարձակվել են այս ձորակի բնակավայրերի վրա, մարդիկ հավաքվել են Պղնձի ժայռի շուրջ, մեծ հոր փորել ու իրենց ունեցած-չունեցած թանկարժեք իրերը պահել այդ հորում: Դարերի ընթացքում այդ թանկարժեք մետաղներից ժայռը գույն է ստացել ու կոչվել՝ Պղնձի ժայռ: Պատմում են նաև, որ բնակիչները Պղնձի ժայռի տակ փորված հորից բացի մի թունել էլ են փորել: Ամեն անգամ, երբ թշնամիները հարձակվել են, մարդիկ այդ թունելն են մտել ու դուրս եկել Ծտի բներ կոչվող թաղամասից, պատսպարվել Ծակերի ձորի լեռան մեջ փորված անձավներում: Թունելն ունեցել է երկու ճանապարհ: Մյուս ելքն էլ եղել է դեպի Սինդարա ձորը, որտեղից էլ մարդիկ փախել են դեպի Բայանդուր: Հետագայում այդ թունելը փակվել է, և ոչ ոք չի հիշել դրա մասին, բայց այսօր էլ, ասում են, որ հետքերը կան: Ըստ ավանդության՝ Պղնձի ժայռը եղել է բերդ, որը անմատչելի է եղել, այդ պատճառով էլ անվանել են պղնձի ծայռ՝ իր ամրության համար:

Որոտան

Ավանդազրույց կա, որ շատ հնում այստեղ հայկական գեղեցիկ գյուղ է եղել, որի շրջակա ժայռերում և անտառամերձ վայրերում տարբեր տեսակի օձեր կային: Մարդիկ պատեհ-անպատեհ առիթներով սպանում էին իրենց հանդիպած օձերին: Տեսնելով, որ ոչ մի կերպ չեն կարողանում ազատվել մարդկանց բռնությունից, միևնույն ժամանակ չէին ցանկանում լքել այդ տաք տեղանքը, այդ ամենի մասին գնում և պատմում են թագուհի օձին: Սա թևավոր մի հսկա և գեղեցիկ օձ է լինում՝ հազար գույնով ու փայլփլուն: Կանչում է Արաքսի և Կուրի բոլոր օձերին ու հարձակվում են այս ձորի մարդկանց վրա: Մարդիկ ստիպված թողնում են ձորակը և բնակություն հաստատում բարձրադիր վայրերում: Այնքան ժամանակ են օձերն այստեղ տիրապետող լինում, մինչև երկնքից կրակ է թափվում, և նրանց մեծ մասը սատկում կամ թողնում ու հեռանում է: Երկար ժամանակ ձորում ո՛չ օձերն էին ապրում, ո՛չ մարդիկ, մինչև որ համատեղ ապրելու հնար են գտնում: Այդ օրվանից Որոտանում օձերն ու մարդիկ ապրում են հաշտ ու խաղաղ և իրար չեն վնասում: Այս ավանդազրույցը պատմում են խոտեցիները, որոնց հին բնակավայրը եղել է Որոտանի հանդիպակաց լեռան փեշ

Աղվանի

Աղվանի գյուղի տեսարժան վայրերից է Հարսնաձորը, որը համարվում է տեղաբնիկների հանգստյան գոտիներից մեկը: Հարսնաձորի հետ կապված կա մի հետաքրքիր զրույց-հիշողություն: Շատ հաճախ տեղի գյուղերի հայ բնակչության հարևան օտարները հարձակվել են հայկական բնակավայրերի վրա հատկապես որոշ ազգային տոների ընթացքում ու միջոցառումների օրերին՝ մտածելով, որ այդ ժամանակ հայերն անպաշտպան են ու անպատրաստ են դիմագրավելու հարձակմանը: Ըստ ավանդության՝ հայկական հարսանիք է լինում, ու հարձակվող թշնամիներն ուզում էին գերեվարել հարսին: Բայց հարսը, նախընտրելով մահը, ցատկում է ժայռից: Սակայն Աստծու կամքով հրաշք է տեղի ունենում. օդը, լցվելով հարսանեկան զգեստի մեջ, հարսին փափուկ ու անվնաս հասցնում է գետնին: Այդ դեպքից հետո տեղանքը կոչվում է Հարսնաձոր:

Աղվանին ծառերի ու ալպիական մարգագետինների մեջ է ընդգրկված ու շատ հարմար է վրանային հանգստի համար: